

Egy ismeretlen Kodály-kompozíció első kiadása elé*

Alfred Schlee – bár ügyintézőként többször is feltűnt már neve az Universal Edition levélpapírján – 1938. szeptember 1-én szerepelt először egyedüli aláíróként a bécsi kiadó Kodályhoz írott leveleinek egyikén. Az osztrák „csatlakozás” – vagyis Ausztriának a Német Birodalomba való erőszakos beolvasztása – döntő változásokat hozott a kiadó, illetve Bartók és Kodály kapcsolatában. Az Universal élére a Német Birodalom komisszárt állított, akinek intézkedései nyomán a cég nem-árja alkalmazottai utcára kerültek. Az új vezetésnek arra is gondja volt, hogy adatokat gyűjtsön a külföldi zeneszerző-partnerek származásáról, e célra kérdőívet küldött ügyfeleinek, a magyar zeneszerzők közül Bartóknak is, Kodálynak is. Mivel ezek célja nyilvánvalóan diszkriminatív intézkedések előkészítése volt – ami személy szerint ugyan egyiküket sem érintette volna –: erkölcsi megfontolásból mindketten visszautasították a kérdőív kitöltését.

Bartók 1938. április 13-án fejtette ki erre vonatkozó álláspontját bizalmas svájci hívének, Annie Müller-Widmann-nak: „...nemcsak kiadóm (U. E.) lett most náci kiadóvá (a tulajdonosokat és a vezetőket egyszerűen kidobták), de »nácisították« az előadási jogokat intéző, szintűgy bécsi A. K. M. társaságot is, amelyhez tartozom (akárcsak Kodály). Éppen tegnapelőtt kaptam meg a hírhedt kérdőívet nagyapákról stb. szóló kérdésekkel. Aztán: »Őn németvérű, fajrokon vagy nem-árja?« Természetesen sem én, sem Kodály nem töltjük ki: álláspontunk szerint az ilyen kérdezősködés jog- és szabályellenes.”

E levél írásának napján – 1938. április 13-án – londoni vendég érkezett fontos tárgyalásra Kodályékhöz: Ralph Hawkes, a londoni Boosey & Hawkes kiadó egyik tulajdonosa. Kodályné Háztartási Naplójának (HN) tanúsága szerint a tárgyaláson részt vett, náluk ebédelt és uzsonnázott Bartók is. Ekkor beszéltek meg azokat az alapelveket, melyek a két magyar zeneszerző és az angol kiadóállalat kapcsolatát attól fogva meghatározták. A korábban megjelentetett művek kiadói jogához az Universal Edition ragaszkodott, ezek tekintetében a két zeneszerzőt kötötte szerződése. De a kiadatlan vagy a jövőben írandó kompozíciók dolgában szabad kezet kaptak. Bartók 1940 őszén elment Amerikába, ezzel megszűnt személyes kapcsolata a bécsi kiadóval. Kodály azonban

Bónis Ferenc (1932) zenetörténész. Utóbbi kötete: *Bartók Béla-Paul Sacher levelezése / Briefnechael 1936-1940* (2013).

* Részlet a szerző *Kodály és az Universal Edition levelezése, 1938–1966* című, megjelenés előtt álló kötetéből, az Argumentum Kiadó szíves engedélyével.

feltette magában, hogy a növekvő háborús veszély ellenére is itthon marad. 1938-ban, az Anschluss után, két ízben elment még a Németországhoz csatolt egykori Ausztriába, hogy rendezze ügyeit vagy ügyeiket. Április 15-én, két nappal Hawkes budapesti látogatása után, „kirándult” a Semmeringre, július 15-én pedig Mariazellbe. Bécsen kívül akart tárgyalni számára megbízható kiadói szakemberekkel – semmiképpen sem az Universal új uraival. Második útját fénykép is megörökíti, ez a zeneszerzőt a kiadó régi igazgatójának, Hugo Winternek és egy jövőendő vezetőjének, Alfred Schleenek társaságában ábrázolja.

Kodály és az új Universal levelezésének hangneme ezenközben fagyossá vált. A kiadó új vezetői nehezen értették meg, hogy Kodály, a világhírű zeneszerző, egy független ország állampolgára, nem tűri el az arrogáns lekezelést, még kevésbé, hogy a bécsi kiadó bármilyen tekintetben is rákényszerítse akarátát. Kodályt felháborította, hogy a *Bicinia hungarica* tervezett angol nyelvű kiadásának (még az Anschluss előtt beküldött) nyomdai előzménye szőrén-szálán eltűnt a bécsi kiadónál. A zeneszerző megvetéssel fogadta a kiadó kísérletét, mely e felelőtlenségért az egzisztenciájuktól megfosztott egykori munkatársakat próbálta felelőssé tenni. A magyar mester akkor is nemtettségét nyilvánította, amikor az Universal közömbösen fogadta, hogy a *Székely fonó* Braunschweigben lezajlott németországi bemutatóján a rendezés tompítani igyekezett a mű magyar jellegét. És, természetesen, ahhoz sem járult hozzá, hogy a brunschweigi bemutató rendezői utasításait bevezessék a mű nyomtatott zongorakivonatába, s a főrendezőt minden egyes előadásért honorálják – a szerzői tantiem terhére.

Az egyenes és szókimondó Kodálynak ellenszenves volt az új Universal levelezési stílus is, melyben a látszólagos alázatosság leplezetlen agresszivitással elegyedett. A zeneszerző, ha rendetlenséget, hanyagságot vagy szószegést tapasztalt kiadójánál, igen szigorú hangon követelt korrekt magatartást. 1938. szeptember 11-én írta a kiadó egyik vezető munkatársának a *Háry Jánossal* kapcsolatban: „...a színpadi terjesztési szerződés, bizonyos pontjainak be nem tartása miatt, semmissé vált; 2) a kiegészített szerződés érvénytelen, mert némely pontját a szerző kárára elhagyták... Pénzünkért jó fordítást akarunk, nem olyat, mint a német.” 1938. október 4-én, az Universal igazgatójának: „Példátlan hanyagsága folytán, mellyel a Biciniát fél éven át fektette, a kiadó eljátszotta minden jogát a műre.” Ugyanazon a napon, a színpadi osztály vezetőjének: „...a Székely fonót illetően hangsúlyozni akarom, hogy egyetlen olyan előadást sem engedélyezek, melyben a magyar karaktert a kosztümökig menően elnyomják, vagy a színlapon elhallgatják... nem akarom tagadni, hogy Erdélyben százok is laknak – de megkövetelem ugyanezt magunknak is.” 1939. március 4-én: „Ha valamivel nagyobb rendet tartana, úgy megtakaríthatna saját magának is, nekem is sok hiábavaló levelezést.”

A fagyos légkör zeneszerző és kiadó között akkor kezdett enyhülni, amikor a Kodállal való kapcsolattartást az UE részéről Alfred Schlee vette át. Schlee gyakorló muzsikus volt és kompromisszumra törekvő, fiatalon is bölcs üzletember. Cselekedeteit fejlett művészi ítélőképessége motiválta, másfelől, érthetően, a kiadó érdeke. De soha nem próbálta meg, hogy utóbbit diktatórikus eszközökkel kényszerítse Kodályra. Így aztán bizalmas partneri kapcsolat alakult ki kettejük között. Schlee, amint hírt hallott egy-egy új Kodály-mű megírásának tervéről, tüstént lecsapott volna rá. Így megakarta szerezni az 1939/1940-ben készült két szimfonikus mű: a *Concerto* és a *Páva-változatok* kiadói jogát. Kodály persze egyiket sem adta oda a náci irányítású Universal

Editionnak. Nem tehetett volna, már csak új kiadójára, a londoni Boosey & Hawkesra való tekintettel sem. Másrészt különös színben tüntette volna fel magát, ha a magyar történelmi múltat felidéző, a magyar szabadságvágyat dicsőítő műveit egy náci kiadó cégére alatt jelenteti meg. Ezért bölcs döntést hozott: a két zenekari mű partitúráját saját költségén, a saját kiadásában adta közre. Schlee a II. világháború után is szívesen „magához ragadott volna” egy-egy készülő új Kodály-művet (*Zrínyi Szózata*, *Sík Sándor Te Deuma*, *Szimfónia*), de a kiadói jogot egyikhez sem kapta meg a szerzőtől.

Mariazellí, júliusi találkozásuk után 1938. augusztus 9-én tűnt fel először Alfred Schlee neve egy Universal-levéll diktálójaként és egyik aláírójaként. E levél tartalma hangja egészen más volt, mint a Kodályhoz írott többi akkori levélé. Schlee konstruktív kapcsolat kialakítására törekedett Kodálllyal; már ebben az említett üzenetében alkotói együttműködést szorgalmazott a Montecarlói Orosz Balett nagyhírű táncos-koreográfusával, Léonide Massine-nal (Leonyid Mjásszinnal). Az orosz művészt, mint Schleenek írott soraiból kitűnik, mindig is érdekelte egy, Kodály zenéjére kreálandó balett terve. Készült is kettejüknek egy táncjáték-libretto Petőfi *János vitéze* nyomán, melynek írógépelt példányát Kodály teleírta kompozíciós ötletekkel. Hogy a közös táncjáték tervét Massine komolyan gondolta, bizonyítja magyarországi látogatása Kodálnál, majd újabb találkozásuk Joachimsthalban. A balett megírandó zenéjére Massine szerződés-tervet is küldött Kodálynak. A terv megvalósulását a II. világháború kitörése megakadályozta ugyan – de a történet így is azt bizonyítja, hogy Schlee megtalálta a módját, miképp keltse fel a zeneszerző figyelmét.

Mint említettük, Schlee 1938. szeptember 1-én szerepelt először egy, Kodálynak szóló Universal-levéll egyedüli aláírójaként. Ez, kétségkívül, a cégen belüli befolyásának növekedését jelzi. Minden levele valamilyen építő szándékú javaslattal, kérdéssel vagy tanáccsal él. 1938. december 8-án megkérdezi Kodályt: elfogadna-e vendégkarmesteri meghívást rádiótársaságoktól vagy koncertegyesületektől? Mivel meghívóként elsősorban német társaságok és egyesületek jöhettek volna szóba, Kodály se igent, se nemet nem akart mondani. Ezért úgy találta jónak, ha válaszatlanul hagyja a kérdést.

Kodálné Háztartási Naplójának (HN) tanúsága szerint 1939. január 12-én Schlee Budapesten kereste fel a zeneszerzőt, hogy megvitassa vele közös ügyeiket. Ezek olykor közelebről érintették Kodályt, mint az Universal Editiont.

1941-ben Schlee tagja lett a kiadó vezetőségének (Vorstandsmittglied); mint ilyen, vállalta a nehéz feladatot, hogy Kodály és az Universal kapcsolatát a zeneszerző helyzetéből, illetve semleges pozícióból próbálja megítélni. Helyzetelemzéseit alaposak és figyelemre méltók – akkor is, ha Kodály csak töredéküket szívlelte meg. Schlee szemlátomást szívesen látogatott a háborús években Budapestre; Kodályékat mindenkor felkereste és kétségtelenül fontos volt számára a zeneszerző nemzetközi reputációjának ügye. 1944 decemberéig, a magyar főváros ostromának kezdetéig az alábbi időpontokban tárgyalt Kodálllyal a Köröndön: 1941. február 17., március 12., 1942. január 29., 30., 1943. február 19., augusztus 7. E megbeszéléseket levelezés készítette elő, eredményeiről is levelek számolnak be; témáiról e levelek informálnak.

Schlee 1939. április 25-i levele egy újabb táncjáték tervét veti fel az Orosz Balett számára, a *Galántai* és a *Marosszéki táncok* zenéjére; koreográfiáját Milloss Aurél készítette volna. A terv oly konkrétan látszott, hogy már tiszteletdíjról tárgyaltak. Az akkori helyzetben ez a terv sem valósulhatott meg. De milyen további nagyszabású szándékok merültek még fel megbeszéléseiken a háború végéig?

Arról esett már szó, hogy a *Páva-változatok* és a *Concerto* kiadási jogát Schlee szívesen megszerezte volna az Universal számára, s hogy ez a terve megtört Kodály határozott ellenállásán. 1941-ben szerette volna meghívni a zeneszerzőt Bécsbe, Mengelberg és a Bécsi Filharmonikusok *Háry-szvit* előadására; kilátásba helyezett egy kompozíciós megbízatást is a híres bécsi zenekartól. Kodály azonban nem tartott igényt erre a megbízatásra; a *Háry*-előadás sem hallgatta meg. Tudta, hogy Schlee-t a jó szándék vezérli – de jelenlétével akkor sem kívánta az új rendszert legitimizálni. A Staatsoper, *Bányászok* címen, színrre hozott egy balettet a *Galántai* és a *Marosszéki táncok* zenéjére. Ennek előadására is meghívták Kodályt; erre sem ment el.

1941 tavaszán Schlee, egy Budapesten írott, cenzor-nemlátta levélben hívta fel Kodály figyelmét azokra a nehézségekre, melyek akkor fenyegetnék, ha Amerika is belépne a háborúba. A magyar zeneszerző számára akkor lenne csak érdemes Boosey & Hawkeshez csatlakozni, ha – így Schlee – emigrációs szándékkal is az Egyesült Államokba költözne. Akkor viszont, a háborús időkben, nem lenne visszaút Európába. Ha mégis visszajönne, az amerikai hatóságok minden szerzői jövedelmét elkoboznák. Ha azonban Amerikában marad: műveit nem játszanák többé Európában (Schlee nyilván Németországra és a német-megszállta európai államokra gondolt). Kodálynak a legkisebb szándéka sem volt, hogy a nehéz időkben elhagyja Magyarországot. Schleenek viszont annyiban mégis igaza lett, hogy a magyar zeneszerző amerikai jogdíjaira az ottani Ellenséges Javak Felügyelősége rátette a kezét és Kodálynak még 1946/47-ben, tehát a háborút követő amerikai útja során sem sikerült hozzájutni az öt megillető tantiemhez.

1942. január 29-én Schlee Kodályéknál ebédelt a Köröndön, másnap pedig náluk uzsonnázott. Ekkor egy nagyszabású svájci hangversenyút tervét beszéltek meg; ennek során a magyar mester Zürichben, Bázélban, Winterthurban, Genfben és esetleg Luzernben vezényelte volna műveit. A koncertek tiszteletdíja és egy bécsi bankelőleg két és fél-három hónapos svájci tartózkodást tett volna lehetővé Kodály és felesége számára. Hogy mi lett volna a célja, ha megvalósul: nem tudhatjuk; anyagi haszonszerzés a legkevésbé. Schlee nagyon sok energiát fordított a turné megszervezésére – melyet az utolsó pillanatban lemondtak (vajon kik és miért?). Kodályék felmentek Galyatetőre, ahol tizennyolc verőfényes napot töltöttek. A lemondás oly hirtelen történt, hogy Schlee is csak utólag értesült róla.

A személyes jó kapcsolat a háború befejeztével is fennmaradt Kodály és Schlee között, bár a zeneszerző ezután is jobbára londoni kiadójának, Boosey & Hawkesnek adta műveit. De egy és más azért az Universalnak is jutott: a *Magyar Népzene*-sorozat XI. füzeté, a *Háry János*hoz írt két új szám és a *Székely fonó* kóruskíséretes siratója. Az újra önállóvá lett Ausztriában az Universal Edition visszanyerte régi státusát és visszakerült az egykor kismiszett eredeti tulajdonosok birtokába; az osztrák Vagyongbiztosítási és Gazdaság szervezési Minisztérium a legendás hírű egykori igazgató, Emil Hertzka özvegyét, Yelli Hertzkát nevezte ki közgondnokká. Hertzkáné a kiadó vezetését, igazgatói minőségben, Alfred Schleere bízta.

Kodály és Schlee levelezése folytatódott. A cégnek áruhiánnyal, papírhiánnyal, a nyomdai kapacitás hiányával kellett küzdeni, az export és import bürokratikus nehézségeivel, a devizaforgalom akadályaiival. De helyzete lassan, évek munkájával normalizálódott és stabilizálódott. Az 1954-es levélpapír tanúsága szerint az Universal Editiont akkor három igazgató irányította: Schlee mellett a Londonban élő dr. Alfred

A. Kalmus és a művészi ambíciókat dédelgető Ernst Hartmann. Utóbbi akkor került az előtérbe Kodálynak és kiadójának történetében, amikor a zeneszerző két színpadi műve, a *Háry János* és a *Székely fonó* immár szabadon terjedhetett volna világszerte. Külföldön azonban mégsem aratott olyan nagy sikert, mint amilyenre zenei értéke alapján számítani lehetett. Meg sem közelítette azt a közvetlen és diadalmas hatást, melyet magyar színpadokon elért, melyet a magyar közönségre gyakorolt. Schlee elgondolkodott a jelenség okán és 1954. október 13-án következő elemző sorokkal fordult Kodályhoz:

„Egy német átdolgozás kérdése számomra is nagy fontosságú. Ilyen átdolgozásra nemrégiben mindenestre sor került. Galluser változata, amennyire tudjuk, az Ön teljes egyetértésével találkozott. Miképp legyen azonban megvalósítva az új változat? Az *általam* látott német nyelvű előadásoknál a mű mindig attól szenvedett, hogy humora »nem jött be«. A komikus jelenetek mindig nagyobb hatást tettek rám olvasva, mint a színpadról, ahol túlságosan bő lére voltak eresztve. A német hallgatónak, aki »Háry János« alakját nem ismeri és akinek a történelmi háttér is többnyire idegen, valószínűleg szüksége lenne egy, a Galluser-féle új fordításnál továbbmenő »átdolgozásra«. Ez természetesen kockázatos, másfelől, a szerzők közvetlen közreműködése nélkül nem lehetséges. Emlékszem, egyszer tervezve volt, hogy Ön-maga is közreműködne egy német átdolgozásban. [...] Hogyan lehetne ezt most lehetővé tenni? [...] Mindenesetre hálás vagyok minden javaslatért, mely egy valóban jó német fordításhoz vezet.”

Schlelenek igazza volt. A darab megértésének kulcsa nem a libretto *szavaiban* keresendő, hanem a darab belső *konfliktusának* átélésében. Hogy a színmű fekete/fehér színekkel megfestett elő- és utójátéka, a szegénység és elnyomás hétköznapisága bizonyos *alaphelyzetet* jelent, melyből a hős az álom, a mese színes világába menekül. A magyar történelem ismerete nélkül, a magyar sors átélése nélkül nem könnyű megérteni a mű drámai fejlődését. Túl nagy a kontraszt a sötét történelmi valóság és a derűs színekkel festett hősi álmok között. A rendező, ha a közismert „magyar klisék” népszerűsítő erejével próbálkozik, könnyűszerrel csúsztathatja el a darab mondandóját az operett és a giccs felé. Ami persze a költői remekmű lényegének meghamisításával járna. Várjuk azt a rendezőt, aki a történelem és a mese kényes egyensúlyát megtalálva, egyszer megmutatja majd a nagyvilágnak Háry János kalandjainak keserű-edes poézisét.

Ez, egyelőre, a darab szövegét újraíró másik Universal igazgatónak, Ernst Hartmann-nak sem sikerült. Teljes sikert aratott viszont két további akciójával. Az egyik: rávette Kodályt, hogy írja át zenekarra Bartók op. 15-ös *Öt dalának* zongoraszólamát. Másik kezdeményezése: felkérte a magyar mestert, hogy írjon valamiféle „zenés ajánlást” igazgató-társra, Alfred Schlee 1961 novemberében ünneplendő 60. születésnapjára. Nem valószínű, hogy Kodály, aki ekkortájt önnön 80. születésnapjához közeledett, bárki más esetében eleget tett volna egy ilyen felkérésnek. De Schleehez negyedszázados, vitáktól és civódásoktól sem mentes harcostársi kapcsolat fűzte. Megírta tehát köszöntőjét – ami nem „zenés ajánlás” lett, hanem hosszabb eredeti kompozíció. Ennek négyoldalas autográfját jutatta el Bécsbe, születésnapi ajándéku.

Hartmann 1961. július 2-án írta felkérőlevelét Kodálynak, október 26-án újabb levélben figyelmeztette a zeneszerzőt a születésnap közeledtére. Egyszersmind rendelkezésére bocsátott négylapnyi nyolcsoros merített kottapapírt, melyet aztán Kodály az utolsó sorig teleírt. (Megléhet: ha a kiadó kevésbé takarékos a papirossal: a zeneszerző többet írt volna.) Időben elkészült a darabbal, de az akkori hazai rendelkezések szerint nem volt joga azt közvetlenül külföldre juttatni. 1961. november 1-én levélben tudatta

Hartmann-nal, hogy a Schleenek szánt albumlapokat átadta a Kultúra export- és importvállalatnak; egyedül ez az állami nagyvállalat rendelkezett a kulturális export jogával. A Kultúra pedig nem siette el a dolgot: Kodály küldeménye két hétig utazott Budapestről Bécsig. De november 14-re, öt nappal a jubileum előtt, mégiscsak megérkezett. „Schlee el lesz ragadtatva, hogy ezt a szép személyes kéziratot kapja születésnapi ajándékkul” – írta a mű beérkezését nyugtázó levelében Hartmann.

A köszöntő, teljes terjedelmében, jelen kötetben jelenik meg először (közreadáshoz mind Kodály Zoltánné, mind a magángyűjteményben található kézirat tulajdonosa szíves hozzájárulását adta). Címe: *Variationen über Alfred Schlee im Altwiener Stil*, vagyis *Változatok Alfred Schlee nevére óbécsei stílusban*. 117 ütemes darab: a témával együtt hat variáció és záró fúga. Schlee kereszt- és vezetékneve épp 12 betű, melyek mindegyike, abszolút hangnévvel vagy a relatív szolmizáció jeleivel, „zenére fordítható” 12 hang, persze csak „névrokonságban” a „tizenkéthangúság”-gal (Zwölftonmusik, dodekafónia). A 12 hangos Schlee-témát újabb 12 hang követi: a téma „hátról visszafelé”, vagyis rákfordításban. A II. változat a témának és fordításának imitációs lehetőségeit bontja ki, ezt folytatja a hirtelen kétszólamúvá apadt III. változat is. A IV. változatban az alapforma cantus firmusát gyorsmozgású ellenszólam egészíti ki. Az V. variáció – mintegy középrész – igazi bécsi valcer Schlee névbetűinek és azok rákfordításának hangjaiból; itt az „óbécsei” témában és a kísérő harmóniakban az „újbécsi” tizenkétfokúság valamennyi hangja megjelenik, szabad sorrendben. A VI. változat kromatikus-imitatórikus játék 4/4-ben és 3/4-ben, mely a záró kétszólamú fúgába torkollik. A teljes mű Kodály kései két- és háromszólamú *gyakorlatainak* polifonikus-kromatikus darabjaival tart szellemi rokonságot.

A zeneszerző nem írt elő konkrét előadóapparátust művéhez. Hangterjedelme miatt éneke, darab nem lehet – de, hogy milyen hangszerekre szánta, vagy hogy szánta-e egyáltalán valamilyen hangszerre, azt nem tartotta fontosnak közölni. Köszöntőnek, gratuláló névjegynek jó volt így is.